

Államtudós vagy értelmiségi? Eötvös József nemzetközi arcéle^{*}

Bevezető

A 19. század magyar politikai gondolkodói közül báró Eötvös Józsefé bővült talán a legjelentősebben korunkban kéziratoss történeti, állambölcseleti és publicisztikai műveinek újrafelfedezése, kiadása és értelmezése révén. Ezek a művek alapvetően járultak hozzá állambölcseleti fő műve, az *Uralkodó eszmék* keletkezésének megismeréséhez és érveinek jobb megértéséhez. Az eötvösi életmű további feltáratlan területeihez tartozik kiterjedt levelezése. A hazai és nemzetközi hivatali és magánlevelezés összegyűjtése és kiadása (2015–2019 között a K 112137 számú NKFIH-projekt keretében, vezető kutató Gángó Gábor; 2020-tól a K 131564 számú NKFIH-projekt keretében, Cieger András témavezetésével) nem annyira Eötvös József filozófiai igényű életművét gyarapítja, mint inkább kiterjedt nemzetközi tudósi kapcsolatrendszerébe nyújt jobb belátást. Eötvös nemzetközi világnézeti tájékozódási pontjai, jelesül a német liberális egyetemi értelmiséggel való kapcsolatkeresés kirajzolódó tendenciája intellektuális habitusának újragondolására késztet. A jelen írás ebben az irányban tesz lépéseket.

✱

A 19. század ismeretesen a nemzetépítés kora volt Magyarországon is: e kor egyik legkiválóbb munkásának, báró Eötvös Józsefnek biztos helye volt és van gróf Széchenyi István, Kossuth Lajos, Deák Ferenc és gróf Batthyány Lajos mellett a nemzet legnagyobbjai között. Ők tekinthetők a

A szerző a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Filozófiai Intézetének tudományos tanácsadója. Email: gango.gabor@abtk.hu

^{*} A tanulmány az *Eötvös József levelezésének kiadása II.* című, K 131564 számú NKFIH-projekt keretében készült (vezető kutató: Dr. Cieger András).

19. századi nagy modernizációs korszak legfőbb alakjainak, az ő hozzájárulásuk volt a legjelentősebb az átalakuláshoz. Amit elért Magyarország, együtt érték el azzal együtt is, hogy társadalmi állásuk, karakterük, nem kevésbé az időben változó konkrét politikai céljaik különbözőek voltak, és nemritkán még a közös ügyben sem értettek egyet. Nagy különbség azonban Eötvös és a fent említett többi nagy hazafi között, hogy Széchenyi, Kossuth, Deák és Batthyány élete a magyar politikában nem ért véget halálukkal. Ezzel szemben Eötvös alakjával érzelmileg kevésbé lehetett és lehet azonosulni, neve nem vált jelszóvá és szimbolikus politika alapjává, mint a többieké. Politikai, politikaelméleti és szépirodalmi életművének jelentősége azonban soha meg nem kérdőjeleződött a halála óta eltelt 150 évben. Különösen jelentős, csak hogy a legfontosabbakat említsük: hozzájárulása a politikai nyelv és kultúra modernizációjához a reformkorban; erőfeszítései a vallási-nemzetiségi konfliktusok és a bécsi udvarral fennálló közjogi viták megoldására az 1848-as Batthyány-kormányban; tevékenysége a Magyar Tudományos Akadémia fenntartásáért a neoabszolutizmus és a provizórium korában; valamint szerepe a kiegyezési, a nemzetiségi, a közoktatási és a zsidó emancipációs törvény megalkotásában 1867-ben, illetve utána; továbbá eredményei a magyar tudományos és oktatási rendszer kiépítésében második kultuszminisztersége idején, 1867-től 1871-ig.

Mindezekon túlmenően egyedülálló teljesítménye, mondhatni báró Eötvös József védjegye 19. századi nemzeti hagyományunkban, hogy gyakorlati tevékenysége mellett jelentős politikaelméleti és magyar kortársai között egyedülállóan széles körű európai tájékozódásra alapozott politikai publicisztikai életművet alkotott meg. Könyvei a következő címekkel: *A zsidók emancipációja* (1840), *Reform* (1846), *Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúságáról* (1850), *Ausztria egységének és hatalmának biztosítékai* (1859), *Németország egysége Magyarország különállása szempontjából* (1860), *A nemzetiségi kérdés* (1865), és mindenekelőtt az államelméleti főmű, *A 19. század uralkodó eszméinek befolyása az államra* (1851–1854) egy nagy formátumú gondolkodó arcélét rajzolták ki a magyar közvélemény előtt. Emez ítélet azzal együtt sem ingott meg érvényességében, hogy e közvélemény, különösen annak függetlenségpárti része, adott esetben messze nem mindenben értett egyet Eötvösnek az osztrák birodalom fennmaradásának szükségessége mellett az 1849 és 1866 közötti európai erőviszonyok változó kontextusában felsorakoztatott érveivel.

Még inkább pártját ritkítja Eötvösnek ama törekvése, hogy elméleti eredményeivel külföldön is hatást gyakoroljon. Fent említett művei közül valamennyi megjelent német nyelven is (vagy éppen német nyelven jelent meg eredetileg), és amint a róluk megjelent recenziók, nemkülönben levelezésének ismert vagy a kiadás most folyó munkálatai során újonnan

feltárt darabjai tanúsítják, e művek számos vezető európai tudóshoz eljutottak. E tanúságok alapján már néhány évtizeddel Eötvös halála után, a dualizmus kori jogászprofesszor Concha Győző munkáiban megfogalmazódott az Eötvös József államtudományának nemzetközi jelentőségére vonatkozó kérdés. Két művében: *Báró Eötvös József állambölcsélete és a külföldi kritika* (1908), és *Eötvös és Montalembert barátsága* (1918) Concha feltárta a fogadtatás és a nemzetközi jelenlét adatait. Ő tudósított először arról, hogy Eötvös évekig vagy évtizedekig tartó munkakapcsolatban volt Franciaországban a liberális katolikusok fő teoretikusával, Charles de Montalembert gróffal, a német államokban pedig nem kisebb tudósokkal, mint Friedrich von Raumer, Carl Theodor Welcker, Karl Mittermaier, Jakob Philipp Fallmerayer, Johann Caspar Bluntschli. Ennek alapján Concha Eötvös József államelméletének nagy nemzetközi jelentősége mellett érvelt, és fájlatva a magyar bárónak és fő művének, az *Uralkodó eszméknek* a nemzetközi államtudományi gondolkodás fő sodrából való kiszorulását, szisztematikus műveiben, mindenekelőtt *Politikájának* két kötetében (1895–1905) maga is sokat tett Eötvös nézeteinek érdemi taglalása érdekében. Concha kérdésfeltevését a későbbi kutatás, a recepció rendelkezésre álló adatainak jelentős mennyiségi bővülése mellett, lényegében érintetlenül hagyta. Ugyanakkor számos más tény, amelyeket Concha figyelmen kívül hagyott, vagy egyszerűen az ő idejénél később történtek meg, mindmáig megnehezítette a kutatások nyugvópontra jutását Eötvös József nemzetközi jelentőségét illetően.

Ezek a problémák a következők:

(1) Eötvös József nem tudott államelméleti műve alapján érdemi kapcsolatba kerülni azokkal a vezető európai liberális gondolkodókkal, akikhez a maga gondolatvilágát a legközelebb állónak tartotta, és akikre műveiben a leginkább támaszkodott: François Guizot-val, Alexis de Tocqueville-lel és John Stuart Mill-lel.

(2) Eötvös nem kiszorult az európai politikaelméleti kánonból, hanem bele sem került. Azok a kortársai sem tárgyalták érdemben, legfeljebb udvarias megemlékezés erejéig, szisztematikus műveikben őt, akikkel személyes kapcsolatban volt, mint pl. Johann Caspar Bluntschli: *Geschichte der neueren Staatswissenschaft* című művében. A századforduló nemzedékének egyes képviselőitől is legfeljebb csak néhány említést érdemelt ki (pl. Georg Jellinek: *Allgemeine Staatslehre* című munkájában). Újrafelfedezései, mint pl. Erich Voegelinnél az osztrák politikai gondolkodás alapító figurájaként (*Der autoritäre Staat*, 1937) vagy Heinz Gollwitzernél az európai gondolat egyik 19. századi képviselőjeként (*Europabild und Europagedanke*, 1964) kivételnek számítanak.

(3) Államtudományi főműve, az *Uralkodó eszmék*, egyetlen szaktudományos igényű politikai munkája maradt. Egyfelől a magyar politikai

közösség ügyeitől az osztrák–magyar együttélés vitás kérdésein keresztül az európai történetfejlődés dilemmáig a pálya kezdetétől 1851–1854-ig folyamatosan nyíló perspektíva és növekedő írói ambíció nem maradt fenn tartósan, hanem a későbbiekben ugyanezt az utat bejárva ismét beszűkült. Eötvös nemcsak önálló kezdeményezésből nem jelentkezett a későbbiekben az *Uralkodó eszmék*hez hasonló igényű szövegekkel, hanem az *Uralkodó eszmék* fogadtatása okán előállt felkéréseknek, együttműködési ötleteknek sem tett eleget. A közvetlen okok szintjén (félreértések, későn kézhez vett levelek, más elfoglaltságok stb.) egyenként feltárhatók az esetleges körülmények, amelyek miatt Eötvös végül sem Friedrich von Raumer munkatársául nem szegődött, sem a Bluntschli-féle *Staatswörterbuch*-ba, sem a Welcker-féle *Staatslexikon*ba nem írt. A jelenség egésze azonban, ti. hogy Eötvös esetében a nagy nemzetközi ambíciójú *Uralkodó eszmék*et egyetlen további írás sem követte, amely az elért eredményeket kamatoztatta vagy továbbfejlesztette volna, még magyarázatra vár.

(4) A levelezés feltárásának mai állapotán, a kéziratos levelezés adatainak a fogadtatás nyomtatott szövegeivel való szembesítése nyomán világossá vált, hogy az *Uralkodó eszmék*ről megjelent recenziók túlnyomó többségét nem maga a mű, annak eredményei vagy jelentősége ösztönözték, hanem a szerző, vagyis Eötvös József kérte fel recenzenseit arra, hogy művét ismertessék.

Ez a négy körülmény együttesen elegendő arra, hogy Concha Győző álláspontját megkérdőjelezze. Ennek alapján nyomosan érvelhetünk a tézis mellett, hogy Eötvös József általában államtudósként, és különösen az *Uralkodó eszmék* szerzőjeként nem volt nemzetközileg olyan elismert, ahogyan azt eddig a szakirodalom állította. Ezt a tézist *Eötvös József uralkodó eszméi – kontextus és kritika* című könyvemben fejtettem ki.¹

Jelenleg azonban úgy gondolom, hogy ez a konklúzió önmagában helytálló lehet ugyan, de korántsem biztos, hogy olyan értelmezői munka eredményét foglalja össze, amely az *Uralkodó eszmék* szerzőjének minden szempontból helyesen tulajdonított szándékokat. Más szavakkal: Concha Győzőnek nem annyira a válasza, hanem sokkal inkább a kérdése szorul revízióra. A jelen tanulmány keretei között abban az irányban kísérletek meg tájékozódni, mennyiben tekinthető Eötvös műve, az *Uralkodó eszmék* nem államtudományi műnek, hanem értelmiségi tetteknek. Ezután jelzem ennek az új kérdésfeltevésnek a következményeit Eötvös életművének más aspektusaira nézve is, illetve a kérdés kiterjesztésének lehetőségeit 19. századi eszmetörténetünk kutatására.

1 Gángó Gábor: *Eötvös József uralkodó eszméi – kontextus és kritika*. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2006 (*Eszmetörténeti könyvtár*, 5).

(1) Először néhány megjegyzést teszek az 'értelmiség' szó adott kontextusban való fogalmi tisztázásának érdekében.

(2) Ezt követően szemügyre veszek egy eddig figyelmen kívül hagyott tényt az *Uralkodó eszmék* német recepcióját illetően, amely tény az eddigi kutatási irány felülvizsgálatára indított. Jelesül azt, hogy az *Uralkodó eszmék* illetőségre és foglalkozásra nézve oly különböző német recenzenseit egy közös vonás köti össze: valamennyien az 1848-as frankfurti parlament valamely liberális csoportosulásához tartozó politikai értelmiségiek voltak.

(3) Harmadik lépésként jelzem az eredményeknek az eötvösi életmű kutatásának szempontjából való hasznosíthatóságát, kitekintve arra a kutatás által mindaddig kellő alapossággal nem vizsgált epizódra is, amely Eötvös második és egyben utolsó nemzetközi ambíciójú értelmiségi projektjének tekinthető: az 1868–1869-es izraelita kongresszusra.

(4) Végezetül kitekintek az itt érintett kérdéseknek a 19. századi magyar eszmetörténeti kutatások szempontjából való relevanciájára.

A 19. századi értelmiség: elméleti megfontolások

Az általánosan elfogadott magyarázó modell értelmében a politikailag elkötelezett értelmiségiek 19. század végén szóhoz jutó, a polgári közép-rétegekből verbuválódó csoportja a modern polgári nyilvánosság fórumai megteremtődésének és a tudományos-egyetemi élet demokratizálódásának a következményeként ragadható meg. Az értelmiséginek ezt a típusát mindenekelőtt autonóm állása és politikai aspirációi jellemzik, valamint az eltökéltsége, hogy érvényt szerezzen morális és kulturális érveknek a társadalmi-politikai szférában.²

Ez a paradigma képezte az alapját a kelet-európai értelmiség mindmáig legnagyobb hatású leírásának, Konrád György és Szelényi Iván munkájának, amelynek címe *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*.³

- 2 Christophe Charle: *Vordenker der Moderne. Die Intellektuellen im 19. Jahrhundert*. Ford. Michael Bischoff. Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt/M, 1996; Ron Eyerman: *Between Culture and Politics. Intellectuals in Modern Society*. Polity Press, Cambridge, 1994; Stephan Moebius: *Intellektuellensoziologie. Skizze einer Methodologie. Sozial. Geschichte Online*, 2010:2, 37–63; Pascal Ory – Jean-François Sirinelli: *Les intellectuels en France: de l'Affaire Dreyfus à nos jours*. Perrin, Paris, 1987; Talcott Parsons: *The Intellectual. A Social Role Category*. In Philip Rieff (szerk.): *On Intellectuals*. Doubleday, Garden City/NY, 1969, 3–24.
- 3 Konrád György – Szelényi Iván: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1978 (Gondolat, Budapest, 1989).

Ennek az egységes szemléletnek az ára egy kellőképpen meg nem világított különbség volt a nyugati és a keleti jelenségek között. Konrád és Szelényi rákérdeztek ugyan, hogy Magyarországon miért a nemesség soraiból verbuválódott a nyugatias szellemű, kritikai értelmiség, ám a kérdést kielégítően megválaszolni nem tudták.⁴

A jelen tanulmány számára konstitutív tézis, hogy a kritikai értelmiség Magyarországon kizárólag a nemességből származik, azon a tényen alapszik, hogy a politikai nyilvánosságban szólásra feljogosított értelmiség valamennyi színezete a nemességből származott. A politikai (de nem a tudós) értelmiségiek Magyarországon kisajátították a politikai nyilvánosság egész spektrumát, hogy abban helyzettől függően váltogassák az általuk betöltött értelmiségi funkciókat. Kritikusak voltak a saját rendjükkel (a politikai osztállyal) szemben, ezzel szemben „organikusak”, azaz a rendszert védelmezők, a lehetséges (polgári és nem-magyar) ellen-elittekkel szemben, és végül „pártosak”, azaz a hatalom jövőbeni megragadásának érdekében egy párthoz tartozók a bécsi központi kormányzattal szemben.⁵

Mindebből kitűnhet, hogy nem abban az értelemben beszélek itt értelmiségről, mint a 19. századi művelődéstörténeti vagy történeti-szociológiai kutatásokban megszokott: az alábbi fejtegetések tárgya nem a körzővel-vonalzóval a hóna alatt ábrázolt honorácior-mérnök, nem az írástudók: a jegyző, a tanító, a paptanár; sőt, még csak nem is az egyetemi tanár, az akadémiai tudós, egy Toldy Ferenc vagy akár egy Arany János. Mégpedig azért nem, mert a 19. századi kulturális nemzetépítés imént említett óriásai, nem lévén nemesek, soha meg nem szólalhattak kritikusan a politikai közösség ügyeiben.

Elméleti kiindulópontként e helyütt az értelmiséginek mint ideáltípusnak vagy meghatározott struktúratípusnak a többek mellett Ulrich Oevermann által kidolgozott definícióját veszem át. Eszerint az értelmiségi gyakorlat lényege az értékhez kötött, gyakorlati, nyilvános kritika, amelynek célja mindig egy adott helyzetre vonatkoztatott kríziskezelés. Amiről az értelmiségi beszél, annak a polgárt nem eseti egyediségében, hanem mint olyat méltóságában és felelősségében, a politikai közösség tagjaként kell megszólítania úgy, hogy ezek a megszólalások mindig aktuális vitákhoz kötődjenek. Az értelmiségi a közjó érdekében kifejtett,

4 Alvin Gouldner: *Die Intelligenz als neue Klasse. Sechzehn Thesen zur Zukunft der Intellektuellen und der technischen Intelligenz*. Ford. Constans Seyfarth. Campus-Verlag, Frankfurt/M – New York, 1980, 184.

5 Ezekhez a kategóriákhoz lásd Michel Winock: *Die Intellektuellen in der Geschichte Frankreichs*. In *Frankreich-Jahrbuch 1998. Politik, Wirtschaft, Gesellschaft, Kultur*. Opladen, 1998, 53–63.

karizmatikusan követőket gyűjtő tevékenységével összefüggésben érveket és ellenérveket provokál a maga krízisjelző diagnózisával. Az értelmiségi gyakorlat a nemzeti nyilvánosság és a polgári sajtóorgánumok hiányában ideáltipikusan lehetetlen egy államban.⁶ Ez az elméleti megközelítés tehát, szemben a korábban felidézettel, a jelenséget nem az értelmiség társadalmi genezise felől ragadja meg, hanem annak társadalmi funkciója felől. Éppen ezért tűnik ez az elmélet alkalmazhatónak Magyarországra, azaz egy olyan régióra, ahol ezt a *funkciót* a nemesi osztály intellektuális renegátjai (de: semmiképpen sem osztályrenegátjai) töltötték be anélkül, hogy eredeti társadalmi *helyzetüket* és abból eredő társadalmi *szerepüket* feladták volna.⁷

Ezért néhány megfontolás erejéig az elitkutatás eredményeit is be kell vonni a vizsgálatba. Az elitet itt, Gaetano Mosca meghatározásához kapcsolódva, a nemesség országos szinten aktív rétegének tekintem.⁸ A reformkor krízist diagnosztizáló liberális értelmiségije (és ugyanők 1849 utáni visszatekintéseikben is, továbbá 1867 utáni konzervatív társaik is) az elitből váltak ki. Ezzel szemben az 1849 után formálódó tudományos értelmiség nem az elithez, hanem egy szub-elithez tartozott,⁹ amelyet az elit éppen annak érdekében teremtett meg, hogy támogassa őt céljaiban, jelesen a politikai és gazdasági rendszernek, valamint az ország területi épységének a fenntartásában.

A kelet-európai értelmiségi tipológiája az itt vázlatosan ismertetett nyugati ideáltípussal szemben az alábbi aspektusokkal egészülhet ki: (1) a polgári nyilvánosság és a polgári társadalom megteremtése maga is a projektje része; (2) egységes nemzetállami nyilvánosság hiányában több nyilvánossághoz intézett többfókuszú beszéd jellemzi; (3) nem „szabadon lebegő” (Mannheim Károly kifejezésével szólva), hanem nemesi egzisztenciája van, amelynek köszönhetően anyagilag fenntarthatja magát. Nem egyszerűen a nemességből jönnek, hanem a nemesi elitből.

- 6 Ulrich Oevermann: Der Intellektuelle – Soziologische Strukturbestimmung des Komplementär von Öffentlichkeit. In Andreas Franzmann – Sascha Liebermann – Jörg Tykwer (szerk.): *Die Macht des Geistes. Soziologische Fallanalysen zum Strukturtyp des Intellektuellen*. Humanities Online, Frankfurt/M., 2003, 13–75. Vö. Jürgen Habermas: *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*. Luchterhand, Neuwied–Berlin, 1962; Gunnar Folke Schuppert: *Politische Kultur. Nomos*, Baden-Baden, 2008.
- 7 A társadalmi szerep fogalmához lásd Ralf Dahrendorf: *Homo sociologicus. Ein Versuch zur Geschichte, Bedeutung und Kritik der Kategorie der sozialen Rolle*. Westdeutscher Verlag, Opladen, 1977.
- 8 Gaetano Mosca: *Die herrschende Klasse*. Ford. Franz Borkenau. Lehnen, München, 1950 [1896].
- 9 Tom Bottomore: *Elites and Society*. Routledge, London – New York, 1993.

A megszólaláshoz való előjoguk tekinthető a döntő tényezőnek. Különbséget teszünk társadalmi szerep és társadalmi funkció között, ez a különbségtétel nagy jelentőségű a kelet-európai értelmiségi meghatározásának szempontjából, amelynek tagjai ti. nemesi és arisztokrata szerepeik fenntartása mellett láttak el értelmiségi funkciókat.

A frankfurti politikus-értelmiségiek

Az újabb Eötvös-kutatások során a hazai és külföldi közgyűjteményekből összegyűjtött források legfontosabb csoportja az, amely feltárja Eötvös 1849 utáni kiterjedt levelezését a nagyrészt egykor a Frankfurter Nemzetgyűlés liberális szárnyához tartozó egyetemi és gimnáziumi professzorokkal. Név szerint a következőkről van szó: Johann Caspar Bluntschli, Jakob Philipp Fallmerayer, Georg Gottfried Gervinus, Joseph von Hammer-Purgstall, Rudolf Anastasius Köpke, Karl Mittermaier, Theodor Mommsen, Joseph von Radowitz, Friedrich von Raumer, Wilhelm Georg Friedrich Roscher és Carl Theodor Welcker. Akik nem voltak tagjai a frankfurti parlamentnek, azok közül is többen politikai publicisztikai életművel is rendelkeztek, mint pl. Theodor Mommsen.

Nem dokumentálható a válasz arra a kérdésre, hogy miképpen támadt Eötvösnek ennyi külföldi ismeretsége 1848 után, mikor előtte egy sem volt. Nem ok nélkül feltételezhető, hogy barátja, Szalay László, aki a magyar kormány követe volt a Frankfurter Nemzetgyűlésben, szolgált számára ötletekkel és kapcsolatokkal személyes találkozásai alkalmával az emigrációban, illetve közös munkájuk során az *Uralkodó eszmék* megjelentetése érdekében. Amint a jelen tanulmány igazolni próbálja, a külföldi kapcsolatfelvételeket, kapcsolattartásokat Eötvös nemcsak a politikai hovatartozásra, hanem az értelmiségi szerepfelfogásra tekintettel is szervezte. A jelen vizsgálódás sajnos még csak nem is érintheti azt a felmerülő további kérdést, hogy miért leginkább az ó-liberális oldalon gyülekeztek az e szerepfelfogást valló értelmiségiek.

Mindazonáltal ezek az új források megengedik, hogy átrajzoljuk Eötvös József mint reformelkötelezettségű magyar államférfi arcélét, legalábbis nemzetközi összefüggésben.¹⁰ Lehetővé teszik Eötvös József-

10 Paul Bödy: *Joseph Eötvös and the Modernization of Hungary, 1840–1870*. Columbia University Press, New York, 1985; Helmut Rumpler: *Österreichische Geschichte, 1804–1914. Eine Chance für Mitteleuropa: Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie*. Ueberreuter, Wien, 2005; Gerald

nek mint nemzetközi kapcsolathálózattal rendelkező értelmiséginek a megrajzolását. Eötvösnek a mérsékelt német liberálisokkal kiépített levelezés-kapcsolatrendszerének a feltárása őt nem annyira egy egyedülálló (és ezért a magyar liberális hagyományban nehezen értelmezhető) személyiségként teszi láthatóvá, hanem inkább mint egy nemzetközileg megragadható értelmiségi *típus* (osztrák-)magyar kontextusba ágyazott reprezentánsaként.¹¹

Eötvös nem is tartotta magát a francia forradalom szóhasználata értelmében vett értelmiséginek (*Intelligenz*): erről a rétegről kritikusan ír az *Uralkodó eszmékben*. A jelen perspektívából magyarázó erejű a pozíciójára nézve, hogy azokkal kereste a kapcsolatot, akiket a későbbi értelmiségkutatás az 1848-as német liberális értelmiség csoportjaként azonosított. Attitűdje ezzel a csoportidentitással írható le. A *Professorenparlament* tagjainak van egy politikai-publicisztikai életműve is, amelyben kritikus értelmiségként szólalnak meg, illetve a politika- és jogtudósok művei közvetlenül is köthetők a politikához. A felsorolt német professzoroknak ezzel az „énjével” kereste Eötvös a kapcsolatot, levelezésben, de személyes ismeretség útján is, amint arról Karl Theodor Welcker vagy Johann Caspar Bluntschli svábhelyi látogatásai tanúskodnak. Nem a politika tudományáról, hanem az európai politika realitásáról akart velük eszmét cserélni.

Helyzetének megértéséhez szükséges legfontosabb államelméleti művének, *A 19. század uralkodó eszméinek befolyása az államra* című munkájának szemügyre vétele, amely mű lehetővé tette számára a kapcsolatfelvételt német liberális tudósokkal. E művében Eötvös a korabeli társadalomtudományi metodológia segítségével a nyugati (az ő szóhasználatában: „keresztény”) civilizáció történetének fejlődési sémáját dolgozta ki annak érdekében, hogy megértse az 1848–1849-es társadalmi és nemzeti forradalmak belső dinamikáját (és hogy a további fejlődést a forradalmak feltartóztatásával lehetőség szerint ellenőrzés alatt tartsa).

Stourzh: Die politischen Ideen Josef von Eötvös' und das österreichische Staats- und Reichsproblem. In uó: *Wege zur Grundrechtsdemokratie. Studien zur Begriffs- und Institutionengeschichte des liberalen Verfassungsrechtes*. Böhlau, Wien-Köln, 1989, 217–237; Trencsényi Balázs et al.: *A History of Modern Political Thought in East Central Europe*. Volume I: Negotiating Modernity in the 'Long Nineteenth Century.' Oxford University Press, Oxford, 2016; Várdy Béla: *Baron Joseph Eötvös: The Political Profile of a Liberal Hungarian Thinker and Statesman*. Indiana University Press, Bloomington, 1969.

- 11 Hedda Gramley: *Propheten des deutschen Nationalismus. Theologen, Historiker und Nationalökonomien 1848–1880*. Campus-Verlag, Frankfurt/M – New York, 2001; Karl-Ernst Jeismann – Peter Lundgreen (szerk.): *Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte*. Band III: 1800–1870. Von der Neuordnung Deutschlands bis zur Gründung des Deutschen Reiches. Beck, München, 1987.

Eötvös könyve kísérlet volt válságdiagnosztika és megoldási javaslatok (úgy mint a politika mechanizmusainak a közigazgatásra való redukciója, a helyi autonómiák erősítése stb.) összekapcsolására. Számos közös elemet mutatott fel az 1849 utáni európai liberálisok gondolkodásával, és így kiválóan alkalmas volt a német és más európai tudósokkal való kapcsolatfelvételre.

Eötvös József 1849 utáni átfogó törekvéseit a következő pontokba szedve foglalhatjuk össze:

(1) európai kontextusú, a német egységtörekvésekre tekintettel levő, közjogi felfogású megközelítése az osztrák–magyar viszony rendezésének mind a császári abszolutizmus, mind a függetlenségi törekvések ellen;

(2) mérsékelt liberális, helyi autonómiákra építő szabadságfelfogás mint a népszuverenitás veszélyeinek ellenszere, más szavakkal: egy közigazgatásban feloldott belpolitika;

(3) tudományos és kulturális szupremáciára törekvő nacionalizmus és szimbolikus nemzetépítés a magyarországi nem magyar nemzetiségek visszaszorítására.

Mindhárom törekvéséhez ideális társakra talált a Frankfurti parlament mérsékelt liberális professzoraiban, akikkel nemcsak a jövőről alkotott elképzelésük volt sok tekintetben hasonló, hanem az 1848-ban szerzett tapasztalatuk is. Eötvös alapmeggyőződése volt, hogy 1848–1849 közös európai tapasztalat volt, amelynek alapján részben elmosódtak a jelentős különbségek Kelet és Nyugat között. Egyazon szabadság, egyenlőség és nemzetiség megjelenési formája volt, ami Franciaországban, Németországban, Itáliában és a Habsburg Birodalomban történt, azaz a tanulságok is kölcsönösen felhasználhatók kellene, hogy legyenek. Fő államtudományi műve, az *Uralkodó eszmék* ebbe a liberális értelmiségi körbe, és nem pedig a szaktudományos akadémiai életbe volt belépőnek szánva. A kapcsolatfelvétel eszköze volt a könyv elküldése neves kortársainak. A felkéréseket, amelyek a professzionális tudományos szférába akarták Eötvöst bevonni, elhárította, és pedig azért, mert szándékai félreértésének tartotta azokat.

A kapcsolatfelvétel után a konkrét gyakorlati céljai érdekében használta Eötvös ezt a kapcsolatrendszeret. E célok a következők voltak:

- (1) az osztrák–magyar viszony megtárgyalása olyan értelmiségiekkel, akik annak a német egység szempontjából voltak a szakértői;
- (2) az MTA nemzetközi kapcsolatainak szélesítése;
- (3) az egyetemjárás, tudományszervezés, oktatásügy kiépítése;
- (4) a művészképzés és mecenatúra előmozdítása.

Érdeemes e helyütt arra emlékeztetni, hogy 1855 és 1866 között gróf Dessewffy Emil volt ugyan az MTA elnöke, de ő sem szerzőként, sem (nemzetközi) tudományszervezőként nem működött; legfőbb érdeme a székház

közzadakozással való felépítése volt. Az alelnök Eötvös személyes nemzetközi kapcsolatai egy egész ország tudományának professzionalizálódását befolyásolták alapvetően. Mindmáig nincs feltárva teljes körűen a tény, hogy a magyar tudományos intézmények, mindenekelőtt az MTA nevében és vezetőjeként folytatott tudományszervező tevékenysége németországi személyes ismeretségein alapult, személyes ismeretségeit pedig nem tisztviselőként, hanem értelmiségiként való kapcsolatfelvételekkel szerezte. Kapcsolatait bizonyos értelemben fiára, Eötvös Lorándra ruházta át, aki Németországban folytatott egyetemi tanulmányokat.

A tudományos és politikai orientáció fő irányait Eötvös számára Heidelberg, München és Berlin jelentették. A Heidelbergi Egyetem akkoriban túlnyomóan liberálisnak számított, akik közé Eötvös ismerősei is tartoztak az 1860-as években.¹² Számos magyar diák, köztük fia, Loránd, kerültek a heidelbergi egyetemre.¹³ Bajorországgal a Vieregg-Wrede családdal fennálló családi kapcsolatai kötötték össze. Bajorországi emigrációja alatt ismerte meg Wilhelm von Kaulbachot, a müncheni művészeti akadémia igazgatóját. Kapcsolatait Eötvös azáltal is erősítette, hogy fiatal magyar művészeket küldött erre az akadémiára. Berlini ismerősei közé Friedrich von Raumer, Joseph Radowitz és Rudolf Anastasius Köpke tartoztak. Eötvös személyesen felügyelte a tudós- és művész-utánpótlás kiutazását éppúgy, mint a külföldi tanulmányutak tapasztalatainak a nemzetépítés érdekében való hazai felhasználását.

Nem lehet teljes Eötvös értelmiségi ambícióinak tárgyalása, ha nem említjük második miniszterségének talán legnagyobb kudarcát, azaz az egységes zsidó felekezeti autonómia megteremtése helyett a magyarországi zsidóság ó- és újhítű, avagy ortodox és neológ irányzatokra való végleges kettészakadását az általa összehívott 1868–1869-es izraelita kongresszus következtében. Az európai zsidóság története e fordulópontjának kutatói, éppúgy, mint a korabeli ortodox zsidóság és a vallásszabadság elvéhez ragaszkodó magyar politikusok és közvélemény, nem találtak magyarázatot a tényre, hogy a zsidóság emancipációjának oly nagy tekintélyű, évtizedes pártolója, mint Eötvös József, miniszterként mereven elzárkózott az ortodoxok önszerveződési törekvéseinek elismerése elől. Eötvös álláspontja a nyilvános megszólalásai alapján nem érthető meg teljesen.

12 Reinhart Riese: *Die Hochschule auf dem Wege zum wissenschaftlichen Großbetrieb. Die Universität Heidelberg und das badische Hochschulwesen 1860–1914.* Klett, Stuttgart, 1977, kül. 72–75.

13 Frank Tibor: *Acts of Creation: The Eötvös Family and the Rise of Scientific Education in Hungary.* In Mitchell G. Ash – Jan Surman (szerk.): *The Nationalization of Scientific Knowledge in the Habsburg Empire, 1848–1918.* Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2012, 113–137.

Az izraelita autonómia esetében ugyanis a miniszter hatalma a nemzetközi elismerésre vágyó értelmiségi céljainak a szolgálatában állt. Eötvös a liberális katolicizmus jelszavát („Szabad egyház szabad államban”) akarta, Európában mindenkit megelőzve Magyarországon először, életbe léptetni a felekezetek törvényes viszonyainak egységes szabályozásával. Amint évtizedes levelezőpartnerének, az európai liberális katolikusok vezéralakjának, Charles de Montalembert grófnak, a jelszó eredeti jogtulajdonosának írta a kongresszus idején, 1868. december 15-én:

A törvényhozási periódus véget ért, és összes javaslataim, mind iskola-törvényem, mind a keresztény felekezetek viszonyaira vonatkozó javaslataim törvényerőre emelkedtek. Ezenkívül mindkét házban szerencsésen keresztülvittem az izraeliták emancipációját és a keleti egyházak szervezeti autonómiájáról szóló törvényt [...]. Minthogy a román egyház megszervezésével nagyjából készen vagyok [...], remélem, hogy még az 1869-es évben [...] Magyarország valamennyi egyházi közösségét autonóm módon megszervezettek láthatom, és ezáltal *legalább egy országban keresztülvihetem a „szabad egyház szabad államban” elvét, miután ehhez mindenekelőtt arra van szükség, hogy az állammal ne csupán különböző vallású egyének, hanem szervezett egyházi közösségek álljanak szemben.*¹⁴

Eötvös tehát nemzetközi elismerésre is tekintett az egyházi autonómia-tervek idején. A tervek megvalósítására tett lépések azonban csak a zsidóság tőle való elidegenedését eredményezték a számára. Az ekkor már nagybeteg Montalembert-től, aki politikai törekvéseit ez idő tájt láthatta végképp összeomlani az európai liberalizmust erő pápai elutasítás következtében, csupán a levelezés fél évre, azaz éppen a zsidó autonómia vitáinak döntő időszakára való megszakítását kapta válaszul. Montalembert ugyanis megértette a miniszter Eötvösnek a részletes beszámolón átűtő értelmiségi szándékát, amelyet naplójában e szavakkal kommentált 1868. december 20-i bejegyzésében:

Meglehetősen számos és érdekes levél, mindenekelőtt a kitűnő Eötvös báróé, magyar kultuszminiszteré, aki kötelezettségei és oly teljes sikerei közepette módot talál arra is, hogy beszámoljon nekem mindarról, amit tett, és amit remél, mintha a főnöke lennék!¹⁵

14 Eötvös József: *Levelek*. S. a. r. Oltványi Ambrus. Magyar Helikon, Budapest, 1976, 573–574.

15 „Lettres assez nombreuses et intéressantes, surtout celle de l'excellent Baron Eötvös, ministre des Cultes en Hongrie, qui au milieu de ses accablements et de ses triomphes si complets, trouve encore moyen de me rendre compte de tout ce qu'il

Egy, a szerzője által önmagának (és az utókornak) írt naplójegyzetet természetesen nem tekinthetünk egy magánlevélre adott válasznak. Mindazonáltal egyértelműnek tűnik, hogy Montalembert, akinek hízelgett a magyar miniszter előtt meglévő tekintélye, semmiképp sem gondolt magára úgy, mint egy nemzetközi ügynek a vezető személyiségére, akinek harcostársai lennének, és akik neki beszámolni tartoznának tevékenységükről. Ezzel szemben Eötvös kétségkívül egy ilyen közös európai ügy részeként tekintett valláspolitikai törekvéseire.

Nemzeti nagyjaink mint értelmiségiek

Eötvös csak viszonylag rövid ideig (összesen négy és fél évig) volt állami hivatalnok; az 1848-as, illetve az 1867-től 1871-ig terjedő időszakon kívül túlnyomó részt mint politikai publicista (és tudományszervező) működött. Ugyanez vonatkozik egyébként a reformkor más említett jeles személyiségeire is: Széchenyi István gróf 1848-ban volt miniszter, és Kossuth Lajos is mindössze másfél évig, 1848–1849-ben működött miniszterként és kormányzó-elnökként. Az itt érintett aspektusból való esetleges összehasonlításukban kulcsszerep juthat az úgynevezett *Kelet Népe*-vitának 1841-ben, amelyben Széchenyi, Kossuth és Eötvös eltérő, részben konfrontatív pozíciót foglaltak el az értelmiségiek funkcióját illetően. A későbbiekben Kossuth a politikai karizma kiépítése felé mozdult el; Széchenyi ezzel szemben a reformkorban kormányhivatal vállalásával a rutinszerű válságmenedzselés irányába lépett, majd 1849 után újra a krízisdiagnosztizáló értelmiségi szerepét vette magára. Eötvös az értelmiségi attitűd következetes fenntartására törekedett az arisztokrata „segédegzisztencia” ápolása mellett.

1849 után a viszonyok addig inkább progresszív kritikája fokozatosan átváltott visszatekintő elemzésbe. A válságjelenségekre érzékeny alapbeállítódás azonban 1849 után is megmaradt ezeknél a politikai szereplőknél. Ez jól kiolvasható például Széchenyi döblingi publicisztikájából, Kossuth emigrációs irataiból, avagy Eötvösnek a német egységtörekvésekkel összefüggésben folytatott publicisztikai tevékenységéből éppúgy, mint a hivatalnok és az értelmiségi funkciókonfliktusából a felekezeti autonómia projektjében 1868–1869-ben. Mindenekelőtt azonban Eötvös 1849 utáni

fait et de tout ce qu'il espère, comme si j'étais son chef!" Charles de Montalembert: *Journal intime inédit*. Tome VIII: 1865–1870. Texte établi, présenté et annoté par Louis Le Guillou et Nicole Roger-Taillade. Champion, Paris, 2009, 552.

államtudományi munkáin figyelhető meg, amelyek – nem utolsó sorban németországi fogadtatásuknak köszönhetően – a magyarországi tudós értelmiség kialakulását alapvetően előmozdították.

A nyilvánosság bővülésével együtt járt a politikai rendszer kritizálható elemeinek a bővülése is. A 19. századi magyar nyilvánosság nemcsak formálódó nyilvánosság volt, hanem egyúttal formálódó kritikai nyilvánosság is. Ez magával hozta a politikai rendszert megalapozó hitek és értékek megingatását, ami (megszakításokkal és kompromisszumokkal teli úton) annak átalakításához vezetett 1867-ben, amikor létrejött a parlamentáris rendszer és az ezt kritizáló nyilvánosság is. Eötvös és köre volt elsősorban, amely a hitek és értékek megingatását nem élet- és cselekvésformákra vetítve vitte végig, mint Széchenyi (akinél ezek az értékek és hitek a társadalmi szereplők cselekedetein keresztül, amelyeket Széchenyi nagy tehetséggel ábrázol, jelenik meg), hanem kulcsszavakba és fogalmakba vetítette ki. Ezeknek a fogalmaknak adott önálló létet, és használatukat vette kritika alá, illetve az új értékeket nem felvázolt kívánatos cselekvésformákban, hanem új fogalmakban jelenítette meg.

Eötvös volt az egyik nagy magyar értelmiségi, aki eljutott az európai közvélemény nyilvánosságáig. Kossuth a másik, azzal a különbséggel, hogy Kossuth elsősorban a nemzetközi közvéleményhez fordulhatott emigránként. Vitapartnerei ugyanolyan multifokális nyilvános térben helyezik el magukat, mint Eötvös, és ugyanúgy a polgári társadalom és nemzetállam, valamint a polgári nyilvánosság megteremtése számukra is a cél. Így a viták rekonstruálása egyben strukturális azonosságokat is feltár, azaz a kelet-európai értelmiség struktúra-tipológiájához vezethet el. Eötvös annyiban is mindenekelőtt a nyilvánosságra tekintő író volt, hogy minden megszólalása csak az általa megcélzott nyilvánosság figyelembe vétele mellett értelmezhető a szándékok szerint a maga helyén. Ennek a követelménynek a figyelembe nem vételéből a korban is számos félreértés és Eötvösre háramló méltánytalan kritika származott.

Konklúzió

A 19. századi magyar értelmiség kialakulásának megértéséhez az 1848 előtti korszakra vonatkozóan egy eddig tudományosan kellő precizitással még nem leírt típust volt szükséges azonosítani Ulrich Oevermann tipológiájának kiegészítésével; az 1848 utáni fejleményekre nézve egy már német kontextusban azonosított típus kelet-európai változatát kellett meghatároznunk. A 19. századi kelet-európai értelmiségi nem a polgári

társadalomban, a munkásság és a polgári osztály közötti társadalmi térben keletkezett, hanem a késő rendi társadalomban a politikai osztály krízistudatú renegátjaként. A kelet-európai értelmiségnek nincs köze a termeléshez és a természettudományok fejlődéséhez, sem a tágabban vett filozófiai diskurzushoz, és nem örököse a *respublica litteraria* kora újkori figuráinak sem. Kettős tájékozódási pontja a saját politikai rendszer és kultúra, illetve a nyugati politikafilozófia.

Eötvös József esetében konkrétan egy egyetemi ambíciók (és szaktudományos kompetencia) nélküli értelmiségiről van szó. Más szavakkal: (1) maga nem vált tudós értelmiségivé, azonban a politikai attitűd tekintetében rokon lelkekre talált a német liberális professzorokban; (2) előmozdította (mégpedig nagy részben e kapcsolatain keresztül) a tudós értelmiség kialakulását Magyarországon, még ha ezek más funkciót és társadalmi státuszt is töltöttek be, mint német kollégáik. A magyar fiataloknak kevesebb lehetősége nyílt egyetemi karrierre, nem rendelkeztek hivatalnok státusszal, kisebb politikai mozgásteret kaptak, *sub-elite*-ként a kulturális-tudományos nemzetépítésben való szerepvállalás, nem pedig kritikai hozzáállás volt az osztályrészük. Mégis: korábban nem létező korszerű szaktudás, európai látókör és kapcsolatok kötötték össze őket Európával.

Eötvösnek a Magyarországon egyedüli értelmiségi szerepfelfogása külföldi mintákból táplálkozott. A kapcsolattartás megerősítés és az identitás gyakorlata is volt a számára. Eötvös nem a nyugati értelmiség pályáján (a rekrutáció demokratizálódását eredményező egyetemi reform nyomán szerzett diploma, majd ennek nyomán politikai befolyáshoz jutás) emelkedett fel. De: (1) ezzel a politikai hatalomhoz jutott értelmiségi körrel tartotta a kapcsolatot Németországban; (2) a következő nemzedék számára az értelmiségi felemelkedésnek ezt az útját mozdította elő. Egyedül kiépített kapcsolathálózata vált Magyarországon egy egész tudományos intézményrendszer kiindulópontjává. Nemzetközi levelezése bekapcsolta Magyarországot a nemzetközi akadémiai kommunikációba. Személyes kapcsolataival intézményes kapcsolatokat pótol. Pozíciója egyedülálló volt annyiban is, hogy személyében összekötötte a rendszerkritikus liberális politikai osztályt és az értelmiséget.

Eötvös pályájának egészen végigtekintve azt mondhatjuk, hogy 1848 egyedülálló tapasztalattal gazdagította azáltal, hogy egyszerre volt rutinszerűen tevékeny politikus és kritikusan megfigyelő értelmiségi. Miután a politikai terv kudarcba fulladt, a kritikus értelmiségi került előtérbe, és a szerzett tapasztalat az íráson keresztül terápiásan hasznosult. A jelen fejtegetések alapján többé nem tűnik az *Uralkodó eszmék* az életműből bizonyos értelemben kiemelkedő, elszigetelt jelenségnek, hanem ugyanazon értelmiségi életprogram adott helyhez, időhöz és alkalomhoz kötött

megnyilvánulásának tekinthető. 1848-as szerepkonfliktusa tehát azzal a megoldással oldódott fel, hogy a kritikai értelmiségi kerekedett felül, aki kivonult a politikai döntéshelyzetből, és sem az udvar, sem Kossuth pártjára nem állt. Ezzel szemben 1867 után a bizonyíthatóan újra megélt szerepkonfliktus lényegében az értelmiségi elhallgatásával oldódott fel: nemcsak hogy elméleti művei nincsenek, de még olyan írásai sem, amelyek ne lennének közvetlen kapcsolatban a miniszteri gyakorlat rutinjával. Az *Uralkodó eszmék* céljához hasonlítható nemzetközi értelmiségi ambíciója rejtve maradt az 1868–1869-es izraelita kongresszus idején kortársai előtt, akik értetlenül szemlélték megingathatatlan ragaszkodását az egységes zsidó felekezeti autonómia gondolatához.

Reflexióinak tanúja e kettős szerepére nem egyéb, mint fiával, Loránddal folytatott levelezése, amelyben az értelmiségi gyakorol folyamatos kritikát a politikus felett, amelyben a szerepkonfliktust vissza-visszatérően elemzi, és amelyben a paradox tanulság is készen áll: hogy a fia ne a politikusi, ne is az értelmiségi, hanem a tudósi pályát válassza:

De mily úton jutsz fel a magasságra, hol látni szeretnék, mily pályán s minő küzdelmek után nyered el koszorúdat, az nekem közömbös; sőt ha választanom kellene, éppen a tudomány mezején szeretném látni diadalaidat [...]. – Ha a politikát nem űzném mint tudományt s országunk kormányát nem tekinteném egy nagy praktikumnak, melyben elveim helyességét gyakorlatilag megpróbálom s naponta a legérdekesebb kísérleteket teszem és a legvéletlenebb tapasztalatokat gyűjtöm, elundorodtam volna már régen hivatalomtól [...].¹⁶

16 Eötvös József – Eötvös Lorándhoz, Pest, 1869. február 2. Eötvös: i. m., 579.